

**Кыргыз билим берүү академиясы
Мамлекеттик тил жана лингводидактика
лабораториясы**

**Окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде
жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун
концепциясы**

(долбоор)

Бишкек – 2011

Окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окуп-үйрөнүүнүн жалпы маселелери

Кыргыз Республикасы – көп улуттуу эгемендүү мамлекет. Анда азыркы күндө кырдан ашуун улуттардын өкүлдөрү жашап, эмгектенип жана билим алып жатышат. Мына ушундай шартта түпкү улуттан башка ар бир улуттун өкүлдөрү Конституциялык укуктарына ылайык тил тандоо жана сүйлөө, эне тилин сактоо эркиндигине жана укуктарына ээ, **ошону менен бирге, республиканын мамлекеттик тили – кыргыз тилин окуп-үйрөнүүгө да милдеттүү.** Анткени КРнын Конституциясынын 5-беренесинде да, КРнын мамлекеттик тил жөнүндөгү Мыйзамынын 1-беренесинде да «кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналары» жана ал башталгыч, орто жана жогорку окуу жайларында окутуунун жана тарбиялоонун негизги тили экендиги, окутуу расмий же башка тилдерде жүргүзүлгөн билим берүүчү мекемелерде «Мамлекеттик тилди окутуу жана үйрөтүүнү камсыз кылуу» маселелери мыйзам түрүндө белгиленген.

Мына ушундай мыйзамдуу көрсөтмөлөргө ылайык республиканын орус, өзбек жана тажик мектептеринде окуучуларды кыргыз тили менен адабиятын талаптын деңгээлинде окуп-үйрөнүү, **турмуш-тиричиликтин жана коомдук турмуштун түрүү чөйрө-кырдаалдарында кыргызча сүйлөп пикир алышууга көнүктүрүү** маселеси күн тартибине коюлган.

Белгилеп кетүүчү нерсе: кыргыз тили кыргыз мектептеринде эне тили катары, ал эми, республиканын орус, өзбек, тажик мектептеринде экинчи тил катары үйрөтүү жүргүзүлөт.

Азыркы учурда республикабыздагы 2200гө жакын мектептеринин ичинде 400дөн ашуун орус, орус-кыргыз кош тилдүү мектептери, 120дай өзбек, өзбек-кыргыз кош тилдүү мектептер жана 20га жакын тажик тилинде окуган мектептер иштеп жатат. Проблема мына ушул аталган мектептерде алардын тилдик чөйрөлөрүн, учурдагы турмуштук талаптарды, окутуунун келечектүү максаттарын эске алуу менен, кыргыз тили менен адабиятын биргеликте, жарыш окутуу маселелерин чечүү да негизги талаптардын бири болуп саналат.

Окуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептер тууралуу сөз кылганда **төмөндөгү беш шартты көңүлгө алуубуз зарыл:**

1) орус, немец, украин, белорус ж.б. тилдүү балдарга кыргыз тилин үйрөтүү жана алар үчүн окутуу методикасын иштеп чыгуу (тактап айтканда, славян жана роман-герман тилдеринин өкүлдөрүн эске алуу менен);

2) түрк тилдүү, тактап айтканда кыргыз, казак, өзбек ж.б. улуттун өкүлдөрүнүн балдары окуган класстарда окутуу;

3) тажик улутундагы балдар окуган т.а. фарсы тилинин өкүлдөрү окуган класстарда балдарга кыргыз тилин окутуу методикасын иштеп чыгуу;

4) кыргыз тилдүү чөйрөдө жашаган аймактагы орус, өзбек, тажик мектептеринде окуган балдардын тил үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алып окутуу жолдорун иштеп чыгуу;

5) шаар жериндеги орус тили басымдуу чөйрөдө жашаган кыргыз, орус балдарына кыргыз тилин үйрөтүү жолдорун иштеп чыгуу.

Бул шарттарды практикада туура эске алганда гана тилди үйрөтүүнүн натыйжалуу болуусуна жетишилмекчи.

Албетте, кыргыз тилин үйрөнүүдө балдардын тил билүү, тактап айтканда, кыргызча сүйлөй алуу деңгээли эске алынат. Ошого жараша тилди алгач үйрөнүүчүлөр үчүн башталгыч этапта үйрөтүү ыкмалары киргизилет, ал эми кыргыз тилин байланыш-катыштын деңгээлинде билген окуучулар үчүн улантуучу этапта үйрөтүү ишке ашырылмекчи.

Тилди үйрөнүү практикалык негизде, адегендеги **биринчи деңгээли**, күндөлүк турмуш-тиричиликтин тилин үйрөнүү дүңгээлинде, андан соң, **экинчи деңгээли**, маданият таанытуучулук маанайда, кыргызча кеп этикетине, сүйлөшүү маданиятына үйрөтүү деңгээлинде жүзөгө ашырылат, т.а. кыргыз тилин үйрөнүү менен бирге, балдар улуттардын өз ара маданий, адабий, тарыхый, рухий байланыштарынын жолун үйрөнүшөт, бири-биринин өзгөчөлүктөрүн таанып-билет жана ал аркылуу ошол байланыштарды **жүзөгө ашыруучу, алып-жүрүүчү субъектиге өсүп жетүүгө тийиш**. Окутуунун мындай билим жана тарбия берүүчүлүк мазмуну окуу китептердин мазмунунда чагылдырылат. Тил үйрөтүүнүн **үчүнчү деңгээли** катары, бала кыргыз тилин үйрөнгөн соң аны өз алдынча билим алуунун куралына айлантуусу, т.а. бала тилди үйрөнгөн соң кыргыз адабиятын, географиясын, тарыхын окуп-билүүсү, келечекте кыргыз тилин курал кылып алуу менен, бул тилде адистик билим алууга бара-бара өтүүсү эске алынмекчи.

Ошентсе да, орус, өзбек, тажик мектептеринде **кайсы гана улуттун өкүлдөрү болбосун, кыргыз тилинин жана адабиятынын окутулуш процессинде алардын инсандык кадыр-баркына, улуттук өзгөчөлүктөрүнө, этностук өз алдынчалыгына, эне тилинде сүйлөө эркиндигине жана конституциялык кол тибестигине эч качан шек келтирбейт жана улут аралык мамиле маданиятына жана ынтымактыкка карама-каршы ой-максат менен жүргүзүлбөйт**. Ошону менен бирге, ал мектептерде кыргыз тилинин да өз алдынчалыгына, анын кол тибестигине да шек келтирүүгө тийиш эмес. Бирок да, кыргыз тилине, республиканын мамлекеттик тили катары республиканын мамлекеттик тили жөнүндө Мыйзамга ылайык айрым артыкчылтар берилүүгө тийиш.

Орус, өзбек, тажик мектептеринде кыргыз тилин окутуунун максат-милдеттери, мазмуну жана анын компоненттери тууралуу

*Окутуунун өзгөчөлүктөрү, негизги багыты,
максаты жана милдеттери*

Бардык эле окуу предметтери сыяктуу кыргыз тилин орус, өзбек жана тажик мектептеринде окуп үйрөнүүдө да «Эмне үчүн окуу керек? Эмнени окуп үйрөнүү керек» анан да, «Кантип окуп үйрөнүү керек?» –деген проблемалуу суроолорду алдыга коебуз. Мына ушул суроолорду туура чечкенде гана окутуунун мазмунун, максатын, окутуу каражаттарын туура аныктайбыз. Анткени, «окутуунун максаты – баарынан алгачкысы жана анын аныктагычы болуп саналат». Анын алгачкы болгон себеби, ишмердүүлүк дайыма максатты жана «түпкү натыйжаны аныктоодон башталат», б.а. «пикир алышууга үйрөтүү башкы максат болуу менен бирге, ал окутуунун мазмуну да, максаты» да болуп калат.

Андай болсо, аталган мектептерде **кыргыз тилин окутуу максаты** ал тилде күндөлүк турмуш-тиричиликтин түрдүү чөйрөсүндө сүйлөшө билүүгө ээ кылууга багытталгандыктан, окутуунун практикалык максаты да ошол болмокчу жана ал биринчи планга чыкмакчы.

Кыргыз тилин **окутуунун практикалык максаты** жогоруда айтылгандай, бала мектепти бүтүрүп чыкканда жашаган чөйрөсүндө, түрдүү турмуштук кырдаалдарда кыргызча баарлаша билүүгө көнүктүрүү болуп саналат. Сабакта өздөштүргөн ар бир сөз, сүйлөм, грамматикалык каражаттар, окуучунун өз алдынча ой-пикирин билдире алуусунун зарыл каражаттары болушу, а сабактын мазмунун болсо баланын көз карашы, турмушу, ой жоруусу, аларга мүнөздүү иш-аракеттер жөнүндөгү маалыматтар түзүүсү керек. Мындай маалыматтар оозеки да, жазуу түрүндө да берилет, анткени окуучу бул багыттарда, эркин пикир алышуунун деңгээлинде, кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) боюнча баарлаша билүүгө ээ кылууга багытталат.

Бул иш-аракеттер **окутууну коммуникативдик багытта уюштурууну** көздөйт. **Сабакты коммуникативдик ыкмада уюштуруу аркылуу гана окуучуну турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алууга, маектеше билүүгө, анын негизинде кыргызча көп маданиятына көнүктүрүүгө мүмкүн** экендигин тил үйрөтүүнү дүйнөлүк практикасы далилдеген.

Коммуникативдүүлүк окутуунун практикалык максатын алдыга коёт. Ал, жогоруда айтылгандай, оозеки сүйлөшүүгө үйрөтүүдөн башталмакчы, т.а. бала мектепти аяктаганда кыргыз тилинде өз оюн ачык, так билдире алышы, башка бирөөнүн сөзүн түшүнө алышы, болуп өткөн же боло турган окуя туурасында оюн кыскача монологдук баяндоо түрүндө билдире алууга жетишүүсү –максаттуу иш. Текстти окуганда да окуучу аны туура, так, шар окуй алышы эле жетишсиз. Окуучу ал тексттин мазмунун түшүндүрүп айта билиши өзгөчө бааланат. Эне тилинен кыргыз тилине же тескерисинче, кыргыз тилинен эне тилине сөздүктү пайдалануу менен которо алууга машыктыруу да сабактын практикалык баалуулугунун бир белгиси болору талашсыз. Мындай иш процесси андан ары улантылуу менен, которуу ишин сөздүксүз жүргүзүүгө машыктыруу иштери аткарылмакчы.

Эгер, «окутуу белгилүү бир көз караштарга, ишенимдерге, инсандык сапаттарга тарбиялай турган, белгилүү бир максатка багытталган жана коомдук мааниси бар процесске алып келет» деген методикалык жобого таянсак, кыргыз тилин окутуунун **тарбия берүүчүлүк максаты** булар менен белгиленет:

—**«канча тил билсем мен ошончо кишимин»** деген накыл кептин маанисин түшүнүү кыйын деле эмес. Чындыгында, адам канча тил билсе, ошончо элдин өкүлдөрү менен баарлашып, рухий дүйөсү байып, көз карашы кеңейет, бири-биринин тилин сыйлайт, дилин түшүнөт, маданиятын урматтайт, сүйлөшүү жана жүрүм-турум маданияты калыптанат. Натыйжада балдар толеранттуулукка үйрөнөт. Булар аркылуу улуттар жакындашат, улут аралык ынтымак бекемделет. Анткени, «улут аралык баарлашуу маданияты – жалпы эле баарлашуу маданиятынын калыптанышынын өзгөчө бир формасы болуп саналат. Бөтөн тилдеги окуу техникасына, көрктүү окууга үйрөнүү дагы баланын окуу маданиятын жогорулатат. Ошону менен бирге, эки тилдеги тапшырмаларды аткаруу (окуу, жазуу, которуу ж.б.) да балдарды эмгекчилдикке үндөсө, класста жупташып, топтошуп, же жалпы баары биргелешип тапшырмаларды аткаруу менен, балдарды бири-бири менен ынтымакташып, коллективдүү иштөө маданиятына чакырат.

Кыргыз тили кабинетинин улуттук мазмунда жана эстетикалык жактан жарашыктуу жасалгаланышы да балдарды эмоционалдык жактан сезим-тумдарын активдештирет.

Жогоруда айтылгандар сыяктуу, **кыргыз тили сабагынын билим берүүчүлүк кызматы** да өзгөчө бааланмакчы. Өз эне тилинен башка кыргыз тилин да сүйлөшүү каражаты катары өздөштүрөт, аны колдонуп, түрдүү көрүнүштөрдүн, заттардын, предметтердин атын атап үйрөнүшөт, тилдик фактыларды, ал тилдеги балдарга ылайык мыкты адабий үлгүлөрдү окуп үйрөнүшөт.

Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөнүүдө өзгөчө тыбыштардын (ө, ү, к, г, жана созулма үндүүлөрдүн) айтылышы, кыргызча сүйлөм курулушу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби менен таанышат. Сөз жасоонун түрдүү жолдорун өздөштүрүшөт, аларды талдап үйрөнүү менен, өз эне тилиндеги фактылар менен салыштырат. Атап айтканда, буга: сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн улануусу менен кандай сөздөр жасаларын мисалга тартса болот. (мисалы: суу, суучул, суудай, сууну, суунун...)ж.б. Орус тилинен кирип, кыргыз, өзбек жана тажик тилинде активдүү лексикага айланган, бул тилдерде бирдей кызмат аткарган сөздөрдүн тобу менен кездешишет. Бул алардын билим деңгээлинин артышына жардам берет, улам кийинки таануу иш-аракеттерине пайдубал болот.

Кыргыз тилин **окуп-үйрөтүүнүн өстүрүүчүлүк максаты** да ушул билим берүүчүлүк жагы менен тыкыс байланыштуу. Анда баланын тилди үйрөнүү

процесси аркылуу акыл-эс ишмердүүлүгү менен коомдук активдүүлүгүнүн деңгээли жогорулоосуна негиз болору шексиз.

Натыйжада, жогорудагы максаттарга ылайык мына бул милдеттер чечилүүгө тийиш:

-кыргызча учураша жана коштошо билүүгө, бирөө менен таанышып же, өзүн тааныштыра алууга, куттуктоого, бир нерсе сурап алууга, бирөөгө өтүнүү менен кайрылууга, бир маалыматты сурап-билүүгө, болуп өткөн же боло турган окуяны баяндап билүүгө, бирөөнүн көңүлүн буруп, кыймыл-аракетке тартып, буюра билүүгө, кыргызча көп каадасын өздөштүрүүгө (б.а. кечирим сурай билүү, макул же каршы, же ыраазы же нааразы экендигин), кайда жашап жана окуп жаткандыгын, буюмдарды сүрөттөп, пикирин билдире алууга, өзү, үй-бүлөсү, жашаган аймагы, окуган китеби, көргөн киносу тууралуу өз пикирин далилдүү бере билүү ж.б. сыяктуу иш-аракеттеридин системасына ээ болуусу тийиш.

Бул сыяктуу милдеттер окутуунун жүрүшүндө окуу материалдарын өздөштүрүү процессинде конкреттүү коммуникативдик тапшырмаларды аткарууда, башкача айтканда, кырдаалдык көнүгүүлөрдү иштөөдө, окуганын, укканын кайталап айтууда, түрдүү мазмундагы маалымдоолорду жасоодо жүзөгө ашырылмачы.

Кыргыз тилин орус, өзбек, тажик мектептеринде окутуунун мазмуну жана анын компоненттери кандай болууга тийиш?

Дүйнөлүк тил үйрөнүү практикасын эске алсак, кыргыз тилин да башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүүдө окутуунун мазмуну катарында лингвистикалык (тилдик), коммуникативдик (речтик), өлкө таанытуучулук (когнитивдик) жана тематикалык компоненттерин сунуш кылууга болот.

Андай болсо, кыргыз тилин орус, өзбек жана тажик мектептеринде окутуудагы билим берүүнүн мазмунунун негизги бөлүгүн анын лингвистикалык компоненти түзөрү анык. Себеби кайсы окуу материалын эмне үчүн, кандай максатта окуп үйрөнүү керек – деген суроого мына ушул компоненти менен жооп берүүгө болот. Билим берүүнүн бул компоненти кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык каражаттарын, грамматикалык формаларын, акырында, кыргыз графикасын өзүнө камтыйт. Себеби кыргыз тилин окутууда фонетика эң башкы орундарды бирин ээлеп турары жана ага өзгөчө көңүл бөлүү зарылдыгы айтпаса да түшүнүктүү.

Фонетикалык материалдар кыргыздын өзгөчө тыбыштарына тил жатыктырып, сүйлөмдү айтууда кыргызча тура интонацияга көнүктүрүүгө кызмат кылса, лексикалык материалдар заттардын кыргызча аттарын, кыймыл-аракетин жана алардын ар кандай абалын айтып үйрөтүүгө, кырдаалдык даяр фразаларды өздөштүрүп, аны таяныч кылып сүйлөп

көндүрүүгө багытталат: ал эми грамматикалык материалдар кыргыз тилинин грамматикалык өзгөчө формаларын, структурасын, типтүү фразаларын б.а. речтик үлгүлөрүн үйрөнүүгө кызмат кылса, кыргыздын өзгөчө тамгаларын үйрөнүү тилдин графикалык жагын өздөштүрүүгө багытталат.

Чындаганда, башка чет тилдерди үйрөтүүдөгүдөй эле, кыргыз тилин орус класстарында окутуп-үйрөтүүдө да лингвистикага биринчи иретте кайрылбай коюуга болбойт. Анткени, тилдик каражаттарды колдонбой сүйлөшүүгө, пикир алышууга мүмкүн эмес. Демек, тил менен кепти ушундай себептен улам бири-биринен бөлүп кароого болбойт. Тил менен кеп бир эле көрүнүштүн эки жагы, эки сапаты.

Мына ушул жерден мындай суроо туулат: биз бүткүл иш-аракеттерди эң алды менен эмнеден баштайбыз? Эң алды менен баланы эмнеге үйрөтөбүз? Тилгеби, кепкеби? Тактап айтканда, ишти лексиканы же тилдик системаны үйрөтүүдөнбү, же коммуникативдик максатта кыргыз тилинде түздөн-түз сүйлөшүүдөн баштоо керекпи?

Албетте, аталган мектептерде кыргыз тилин окутуудагы максат сүйлөшүүгө үйрөтүү болгондуктан, ага тез жана оңой жетүүнүн ыңгайлуу жолу – үйрөнүп жаткан тилдик жана кеп материалдарынын функционалдык кызматын түшүндүрүү, андан ары коммуникацияга өтүү болмокчу.

Мында **тилдик материалдардын минимуму**: фонетикалык, лексикалык, грамматикалык минимумдар так болушу, ошондой эле, **кырдаалдык-тематикалык минимумдар** да туура иштелип чыгышы зарыл. Демек, мындан тилди үйрөнүүнүн **лексикалык компоненти** негизги ролду ойнойт-деген ой келип чыгат.

Кыргыз тилин үйрөтүүдө лингвоөлкөтөануучулук компонентине да чоң роль таандык. Ал төмөндөгүлөр менен белгиленет: тилди үйрөнүү ал тилди алып жүрүүчү кыргыз улутунун салт-саанасы, тарыхы, географиясы, маданияты ж.б. улуттук белгилер менен тыкыс байланышта жүрөт. Мына ушундан улам, экинчи тилди үйрөтүүнүн **лингвоөлкөтөануучулук принциби пайдаланылат.**

Ал аркылуу балдар кыргызча сүйлөшүүгө гана көнүкпөстөн, кыргыз элинин рухун, улуттук салт-санаасын, маданияты менен тарыхын, географиясы менен жаныбарлар дүйнөсүн, белгилүү адамдарын жана алардын эмгеги менен өмүрүн жана башкаларды үйрөтүшөт. Алар окутуунун мазмунун ар тарабынан тереңдетет жана байытат.

Кыргыз тили аркылуу орус, өзбек жана тажик балдары кыргыз элинин улуттук психологиясын, менталитетин, улуттук атрибуттарын, белгилүү тарыхый даталуу күндөрүн, жан дүйнөсүн үйрөнүшөт. Мындай зарыл маалыматтар, орус класстарында окуп жатышкан кыргыз улутунун балдары үчүн да өзгөчө зарыл экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

Окутуунун мазмунун бай, ар тараптуу, тарбиялык жана билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүгүнүн кенен да болушу үчүн кыргыз тили сабагында окуу

материалдарынын тематикаларын класстардын, балдардын курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык аныктоо, анда тематикалык минимумдун так болушу, алар баланын кызыкчылыктарын эске алуу менен түзүлүүгө тийиш.

Окуу материалдарынын тематикалары төмөндөгүчө болуусу талапка ылайык келет:

–окуучунун өзү жөнүндө, ата-энеси, мектеби, классы, окуу куралдары, баланын үйү, үй буюмдары, жашаган жери, кийим-кечеси, күндөлүк үй турмушу;

–класстагы окуу эмгеги, окуу куралдары;

– үй жаныбарлары, жапайы айбандар, тамак-аш, идиш-аяк, тамактануу;

–нерсенин эмне экенин, адамдын ким экендигин, бир нерсени сурап алуу, сурап билүү, заттын санын, иретин, кыймыл-аракетин, өңү-түсүн айтып үйрөтүү;

–улуттук майрамдар, туулган күн, белгилүү адамдар, кыргыз жери, улуттук салттар, улуттук кийимдер, буюмдар, тоолору, суулары, көлдөрү, жаныбарлары, ж.б.

Бул тематикалар окуучунун кыргыз эли, жери менен таанышуу аркылуу кыргызча кебин калыптандыруучу кызматты аткарат.

Класс жогорулаган сайын мындай тематикалар дагы да байыт, андан ары тереңдейт.

Кыргыз тилин окутууда окуучулар сүйлөшүүгө багыт берүүчү коммуникативдик компетенциянын негизги талаптары төмөндөгүдөй болууга тийиш:

Заттын ким же эмне экендигин сурап билүү; заттын бир жакка таандык экендигин билдирүү; заттын турган ордун айтуу; заттын санын, аз же көп экендигин айтып билдирүү; заттын бар же жок экенин сурап билүү; заттын иретин айтып билдирүү; жумалык күн аттары кандай айтыларын үйрөтүү, алдыда боло турган иш-аракеттерди сурап билүү; заттын кандай экенин айтып үйрөнүү; ким кайда бара жатканын сурап билүү; ким кайда жашаарын айтуу, кантип таанышууга болот? билбеген нерсе тууралуу кантип маалымат алууга болот? нерсенин кайда экенин кантип сурап билесиң? ким кайда окуйт? ким кайда жашайт? буюмдун кимдики экенин сурап билүү, керек болгон буюмду кантип сурап алууга болот? буюмдун кимде экендигин сурап билүү; буюруу иретинде кайрылуу; кимдин, эмне кылгандыгын айтуу; ким качан, кайда болду?

Ким кайда кетти? мезгилди айга, күнгө бөлүштүрүп айтып берүү; кимге эмне жагаарын, эмне керектигин сурап билүү; уруксат суроого үйрөнүү; ким

кайдан келгенин айтуу; ким качан келгенин айтуу; буюмду кимден алганын айтып берүү; буюмдун канча турарын сурап билүү; сатып алууга үйрөнүү, ким кайдан келатат? убакыттын канча болгондугун айтуу; буюмду кимден алганын айтуу; буюмду кайдан алгандыгын айтуу; кечирим суроо; өтүнүү; телефондо сүйлөшүү; телефонго чакыруу; ким канча жашта? ким эмнени алып жатат? ким эмнени берип жатат? жумушту эмне менен аткарып жаткандыгын айтуу, кыймыл-аракеттин ким менен бирге аткарылгандыгын айтуу; ким кимге жардам бергенин айтуу; заттын айлана-тегерегин атап айтуу, аралыкты билдирүү; ким ким менен кайда барат? ким качан эмне кылгандыгын маалымдоо; буюмдун кайда турганын сурап билүү; бирөөдөн бир нерсени алып берүүсүн өтүнүү, ким кимди же эмнени күтүп турат? ким эмнени сатып алат?

Бирөөнүн сунушуна макул же каршы экендигин билдирүү; бирөөнүн сураганын берерин же бербей турганын билдирүү. күндү кандай өткөрөрүн айтып берүү; бир нерсени өзү аткараарын айта берүү; заттын өңү-түсүн жана даам белгилерин айтууга үйрөнүү; сен келечекте ким болгун келет? бир жакка кантип баруу керектигин сурап билүү; ким кайдан, кантип келгендигин айтуу; кыймыл-аракеттин себебин түшүндүрүү; ким жана эмне жөнүндө сөз болгондугун маалымдоо; заттардын форма, көлөм жана башка белгилерин салыштырып үйрөнүү; заттын болжолдуу эсебин кантип айтабыз? убакытты күн белгилерине карай кантип айтабыз? кубанууну же өкүнүүнү билдирүү; заттын түрдүү белгилерин салыштырып айтып үйрөнүү; заттын айлана-тегерегинде эмне бар экендигин айтып үйрөнүү; кимге кайсы кесип жагат? жакын адамын бирөөгө тааныштыруу; окшоштуруп, салыштырып айтуу; эмне кылгысы келгенин айтуу; айлана-чөйрөдө эмне болуп жатканын маалымдоо...ж.б.

Демек окутуунун жүрүшүндө сүйлөөгө багыт берүүнүн мазмунун аныктаган жогорудагыдай лексикалык, лингвистикалык, өлкө таануучулук, коммуникативдик жана тематикалык компетенциялар кыргыз тилин үйрөнүүдө сөзсүз аткарылууга тийиш болгон маанилүү милдеттер болуп саналмакчы.

Кыргыз тилин натыйжалуу окутууда эске алынуучу уюштуруу, педагогикалык жана дидактикалык талаптар туурасында

Өлкөбүздө узак жылдар бою орус тилине өзгөчө маани берип, анын коомдук ролун айрыкча жогорулатуунун натыйжасында шаар аймактарындагы мектептерде бүткүл иш кагаздары, түрдүү көрнөктөр, окуучулардын жана мугалимдердин ар кандай жыйындары, күндөлүк уюштуруу иш-чаралар, илимий-методикалык, чарбалык-экономикалык бардык аталыштар (терминдер) орус тилинде гана жүргүзүлүп келген. Ал аймакта жашап, окуп-эмгектенген түпкү калктын өкүлдөрүнүн бир бөлүгү өз эне тилинде окууга жана сүйлөөгө болгон сезим-туюмунан ажыраган. А бул – кыргыз улутунун улуттук генофондунун бузулушуна, улуттук аң-

сезиминин деградацияга учурашына, айрым элдик салт-санаалардын унутулушуна таасир эткен.

Мындай орчундуу кемчиликтерди тарыхый жактан калыбына келтирүү максатында 1988-жылдан баштап, орус, өзбек жана тажик мектебинде кыргыз тилин окутуу, адегенде, кош тилдүүлүктү калыптандыруу ишинен баштап, атайын программа жазылып, окуу китебин даярдоого киришилген. 1989-жылыкабыл алынган Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү Мыйзам бул ишти андан ары улантууга шарт түзгөн. Ошону менен бирге, бул тараптан тажрыйбасы жок кыргыз педагогикалык коомчулугу орус, өзбек, тажик мектептеринде кыргыз тили сабагын окутууга кандай мамиле кылынууга тийиш?—деген суроону алдыга койгон.

Биринчиден, мыйзамдык негизде, бул сабак мектепте милдеттүү түрдө өздөштүрүүлүчү окуу предметинин бири катары эсептелүүгө тийиш. Ал бара-бара республикабыздагы түрдүү элдердин өз ара байланышын, пикир алышуусун жүзөгө ашыруучу, анын рухун жакындаштыруучу негизги каражат, тактап айтканда, улуттардын өз ара макулдашуусунун данакери, интернационалдык сезим-туюмдардын алиппеси болор өзгөчө сабак катары каралуусу керек.

Экинчиден, мектепте **ар жуманын бир күнү кыргыз тили күнү** деп жарыялануусу, ар жылдын бир күнү б.а. кыргыз тилине мамлекеттик укук берилген **23-сентябрь күнү иш жүзүндө улуттук майрам катары белгиленүүсү**, бул үчүн мектепте гана эмес, жалпы республикабызда мамлекеттик деңгээлдеги зарыл шарттар түзүлүүсү талапка ылайык келмек.

Үчүнчүдөн, бүгүнкү окуу планы төмөнкүдөй кайра түзүлүүсү керек: 1-класста жумасына 3, 2-4-класстарда, 5-7-класстарда 3, 9-11-класстарда 2 сааттан окутуу, ал эми кыргыз адабиятын 5-класстан баштап 11-класска чейин жумасына 2 сааттан (анын бир саатын мектеп компоненттинин эсебинен) киргизүү, улуттук адабиятыбыздын негизги үлгүлөрү менен кенен тааныштыруу пайдалуу болмок.

Төртүнчүдөн, окуучулар мектепте кыргыз тили сабагында эмнелерге машыгышат: алгачкы күндөн тартып мектепти аяктаганга чейин кыргызча эң жөнөкөй түшүнүктөрдөн тартып, турмуштук ар кандай кырдаалдарда пикир алышууга үйрөнүүгө, учурашып таанышууга көнүгүүдөн тартып, өз оюн эркин билдирүүгө, чөйрөдөгү түрдүү чөйрөдө маектешүүгө машыгуудан коомдук турмушта кыргыз тилин эркин сүйлөшүү куралына айландыруу көндүмдөрүнө чейин улантылат. Демек, сабак балдардын турмуштук талаптарын канааттандырууга багытталмакчы.

Бешинчиден, окутуу ар дайым бала жашаган тилдик чөйрө менен тыгыз байланышта болорун унутпоо зарыл. Мында төмөндөгүдөй жагдайлар эске алынууга тийиш, атап айтканда, кыргыз калкы жашаган аймактагы орус, өзбек, тажик класстарында кыргыз тилин окуп-үйрөнүү анча татаал проблемаларды туудурбайт. Анын үстүнө, бул аймактарда ал улуттардын өкүлдөрү кыргызча түшүнүшөт, айрымдары эркин сүйлөшө алышат. Мындай учурда алар тил үйрөнүүнүн алгачкы этабы болгон кыргыз лексикасын

үйрөнүү этабынан өйдө көтөрүлгөнүн, ага таянып кеп маданиятына машыктырууга өтүүгө тийиш экенин эске тутуу пайдалуу.

А орусча, тажикче жана өзбекче сүйлөшүү чөйрөсү басымдуу болгон айыл жана шаар аймагындагы мектептердин окуучуларына кыргыз тилин үйрөнүү үчүн өзгөчө көңүл бөлүп иш жасоого туура келет. Анткени алар ишти кыргыз тилиндеги эң жөнөкөй түшүнүктөрдү жаңыдан таанууга б.а. кыргыз тыбыштарына, лексикасына тил жатыктырууга жаңыдан ээ болушат, андыктан тил үйрөнүү ишин баштооч тайпаларды уюштуруудан, тактап айтканда, окутуунун алгачкы этабынан баштоо зарыл.

Ушул сыяктуу көрүнүштөргө ылайык сабактын методикалык мазмуну, уюштурулушу, сабактагы таанып-билүү иш-аракеттер да дифференцияланган мамилени жана да вариативдүү окуу программаларын, ага ылайык **түрдүү баскычтагы атаандаш окуу-усулдук комплекстердин даярдалышын** талап кылат.

Айрым кыргызча сүйлөшүү чөйрөсү бар аймактардагы орус жана өзбек мектептерде кыргыз тилин тереңдетип окуу класстарын 5-класстан тартып киргизүү, ал үчүн **өз алдынча окуу программаларын жана окуу-усулдук комплекстерин түзүү** талапка ылайык келмек. Антпеген учурда кыргыз тилин жаңы өздөштүрүп жаткан класстардын окуучулары менен ал тилди билген окуучуларын теңеп мамиле кылуу каталык гана болбостон, аларга тилди андан ары сапаттуу үйрөтүүгө жана кеп маданиятына калыптандыруу ишине тостоолдук да болмокчу.

Орус мектебинде кыргыз тилин окутуунун келечеги айрым мектептерде тереңдетип окутуучу класстарды ачуу менен гана чектелбейт. Орус, өзбек, тажик класстарында аларды окутуунун өзү келечектүү иш катары каралууга тийиш. Анткени, жогоруда айтылгандай, кыргыз тили – суверендүү мамлекеттин улуттук тили. Ошондуктан бүгүнкү күндө кыргыз мектептеринде орус тилине жана адабиятына канчалык маани берилип, негизги окуу предмети катары бааланса, кыргыз тили менен адабиятына да орус мектептеринде ошондой орун берилүүсү мыйзам-ченемдүү көрүнүш катары каралашы керек.

Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуунун негизги принциптери, окуу процессин башкаруу жана уюштуруу маселелери

Учурда орус мектебинде кыргыз тилин окутуунун абалы ар тарабынан эле ийгиликтүү жүрүп жатат дешке болбойт. Мугалимдер окуу китебиндеги материалдарды окутуп, жаздырып жана жаттатуу, кыргыз тилин окутууну ал тилдин грамматикасын окуп-үйрөтүү менен гана чектеп отурушат. Мунун өзү башка улуттун өкүлдөрүнө кыргыз тилин үйрөтүүдөгү негизги кедергилердин бири катары бааланат. Ошондуктан, кыргыз тилин окутуунун усулдук мазмунун түп-тамырынан тарта өзгөртүү, **сабакты кыргыз тилинде пикирлешүүнүн, сүйлөшүп баарлашуунун бирден бир чөйрөсүнө айлантуу**, кыргыз сөздөрүн угуп жатыгуудан – аны колдонуп түрдүү турмуштук кырдаалдарда ой-пикирин билдире алууга жатыгууга

жетишүү, б.а. сабакта чет тилдерди окутуунун дүйнөлүк ыңгайлуу усулдук принциптеринин болуп саналган окутуунун коммуникативдүүлүгү, окуу материалдарына функционалдык мамиле жасоо жана эне тилинин өзгөчөлүгүн эсепке алуу сыяктуу ыкмаларды, өлкө таанытуучулук багытты көңүлдүн борборуна алуубуз зарыл.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун дидактикалык жана методикалык принциптери

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жалпы дидактиканын принциптерине таянылат, тактап айтканда, алар: аң-сезимдүүлүк, илимийлүүлүк, окутуунун турмуш практикасы менен байланыштуулугу, көрсөтмөлүүлүк, тарбиялап окутуу, окуучунун жекече жана курактык өзгөчөлөктөрүн эске алып окутуу, дифференциялап окутуу жана да оптимизациялап окутуу.

Ошону менен бирге, кыргыз тилин окутуунун жекече принциптери да эске алынат. Алар: кеп өстүрүүчүлүк, этномаданияттаанытуучулук, этнопсихологияга таянуу, этнолингвиститиканы эске алуу, грамматикалык эрежелер менен байланыштуу кеп өстүрүү, тилдик материалдардын уланмалуулугу, көркөм адабият менен бирге кеп өстүрүү, кепти окуучунун логикалык ойлоосу менен бирге өстүрүү, кепти жазуу иштери менен бирдикте жүргүзүү, сөздүк ишин жүргүзүү менен биргеликте кеп өстүрүү.

Албетте, бул принциптер тилди эне тили катары окутууда таяныч принциптер экендиги талашсыз. Ушулар менен бирге, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда сөзсүз түрдө тилдерди окутуунун дүйнөлүк практикасында сыналган методикалык принциптерге да таянабыз.

Алар—төмөндөгүлөр:

а) окутуунун коммуникативдүүлүгү.

Окуучунун бул принцибин анын пикир алышууга багыт берүүчүлүгү деп түшүнгөн оң. Ошондуктан сабакта турмуштук түрдүү кырдаалдарды жана аларда пикир алышып, бааралашууну элететкен, жасалма түрдө болсо да, белгилүү өлчөмдө тилдик чөйрөнү түзүп, анда сүйлөшүү зарылдыгын туудуруу пайдалуу.

Окуу материалдарынын мазмунунун негизинде маектешүүнүн түрдүү үлгүлөрү, алардын топтомдору, биз жашаган чөйрөнүн түрдүү жагдайларын өзүнө камтып, сүйлөшүп, пикир алышууга түрткү берген, окуучунун сүйлөшүү керектөөсү чагылдырылган психологиялык түрдүү мотивдерди сиңирген кырдаалдар, алардын бир катар сериялары түзөт. Мындай мүнөздөгү окуу материалдары бүтүндөй окуу китептеринин окуу-усулдук каражаттарынын жана күндөлүк сабактардын өзөгүн аралап өтүп турат. Ошондо да алар таанытуучулук мүнөзүндөгү башка материалдардан өз алдынча бөлүнүп калбайт. Ал принцип тилдик, грамматикалык материалдарды өздөштүрүү жана ал тилде сүйлөшүүнүн аралыгында турган данакердин милдетин аткарат.

Окутуунун негизги мүнөзү лексикалык-грамматикалык материалдарды жаттап үйрөтүүдөн – пикир алышып баарлашууга гана эмес, тетирисинче, пикир алышып баарлашуудан – лексикалык-грамматикалык материалдарды кепте колдонуп сүйлөп машыгууга багытталат.

б) Тилдик материалдарды тандоого жана аны берүүгө функционалдык мамиле жасоо принциби.

Тилди салттуу ыкмада системалуу окутуудан айырмаланып, бөтөн тилдүү аудиторияда тилге функционалдык мамиле жасап окутууну колго алуу чоң натыйжа берет. Анын маңызы – сүйлөөнүн эң кичине бирдиги катары тыбыш, сөз же сөз айкашы эмес, сүйлөм алынганында. Окуучу биринчи эле сабакта түздөн-түз пикир алышууга катышат. Типтүү кырдаалдардагы типтүү сүйлөмдөр аркылуу бөтөн тилде сүйлөө жөндөмүн калыптандырат. Сүйлөмдүн тутумундагы лексика жана грамматикалык каражаттар эмне кызмат аткарат – мына ошолор чечмеленет, түшүндүрүлөт.

Азыркы биз окуп жаткан окуу китептерибиз дагы мыйзам-ченемдүү лексикалык минимумдарсыз түзүлүп, чаржайыт сөздөрдүн жана тилдик материалдардын чогундусун эсептетип турат. Алгачкы сабактан баштап эч кандай зарылдыгысыз, турмуштук керектөөсүз эле фонетикалык, грамматикалык белгилерине жараша гана тандалган сөздөр жана жасалма сүйлөмдөр экинчи тилди үйрөтүү процессине кедерги болбой койбойт.

Ошондуктан окуу программа менен окуу китептерди кайра түзүүдө дал ушул – окуу материалдарын тандоодо жана аны берүүдө сөз каражаты менен грамматикалык материалдарын бир гана сүйлөө жана пикир алышуу зарылдыгына, кептеги кызмат ролуна жараша тандоону, ал убакта баланын жаш өзгөчөлүгүн, өздөштүрүү абалын толук эске алууну унутпоо керек.

в) Окуучулардын эне тилиндеги өзгөчөлүктөрүн эске алуу принциби.

Бул маселенин эки жагы бар. Биринчиден, тилдик материалдарды берүү канчалык деңгээлде үйрөнүүчүлөрдүн эне тилинин фактылары менен салыштырылыш керек? Экинчиден, окутуу процессин уюштуруу ишинде мугалим окуучулардын эне тилин кандай деңгээлде колдонууга тийиш? Ошондой эле окуу куралдарында бул маселе кандай чечилет?– деген суроолорго жооп бериш керек.

Тилдик фактыларды салыштырып берүүнүн тил үйрөнүүдө оң жагы да, терс жагы да бар. Оң жагы – ар кандай структурадагы тилдерде бир эле тилдик материал ар кандай каражаттар менен туюнтулат, окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн алардын өз тилинин фактылары мисалга алынат. Ал эми терс жагы тилдик фактыларды такай салыштыра берүү-окуучуларды алагды кылып, тилди үйрөнүүгө эмес, ал жөнүндөгү илимий материалдар тууралуу ойлонууга алып келет, убакытты алат. Ошондуктан, окуучу өз тилинин «туткунунан» бошонгондо гана каалагандай натыйжага жетишерин көңүлдөн чыгарбообуз зарыл.

г) Окутуунун концентрдик принциби жана ага карата коюлуучу талаптар:

I. Баштооч этабы (1-4-класстар). Окуучулар бул этапта кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен таанышат, кыргызча окуу техникасына тил жатыктырышат, эң жөнөкөй лексикалык каражаттарды колдонуп окуу жана турмуштук кырдаалдарда маек жүргүзүүгө көнүгүшөт.

II. Активдештирүү этабы: (5-7-класстар). Окуучулар бул этапта кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн тереңдеп өздөштүрүшөт, аларды эне тилинин фактылары менен салыштырып үйрөнүшөт, сүйлөшүү жана монологдук кебинин тематикалары арбыйт, кыргызча кеп этикетин өздөштүрүшөт, окуу материалдарынын тематикаларында кыргыз, орус, өзбек жана тажик улуттарынын улуттук өзгөчөлүктөрүн камтыган окуу мүнөзүндөгү материалдарды окуп-үйрөнүшөт.. Анын натыйжасында окутуунун мазмуну да ар тараптуу, бай боло баштайт. Грамматикалык терминдердин маанисин түшүнүшөт.

III. Тереңдетүү этабы: (8-9-класстар). Негизинен, бул этапта кыргыз тилинин грамматикалык, лексикалык табиятын толук өздөштүрүшөт, аларды эне тилиндеги (орус, өзбек, тажик) фактылар менен салыштырып үйрөнүшөт, кыргызча текст курууга түрдүү кырдаалдарда, түрдүү тематикада маектеше билүүгө машыгышат. Окуу тексттеринин тематикалары ар түрдүү болуп, тарбиялоочу, таанытуучу кызыкчылыктарына жараша тандалат. Кыргызча иш кагаздарын түзүүгө машыгышат.

IX жылдык билимдерин жыйынтыктоо үчүн жазуу жүзүндөгү жана тандоо аркылуу оозеки түрдө мамлекеттик экзамен тапшыруусу максатка ылайык келет.

IV. Жыйынтыктоочу, жалпылоочу этап: (10-11-класстар)

Окуучулар бул этапта кыргыз тилинин толук курсун өздөштүрүшөт. Буга чейинки өтүлгөн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык материалдарды кайрадан жалпылап жыйынтыкташат: түрдүү кырдаалдарда, түрдүү тематикада кыргызча сүйлөшө алууга жетишет, көркөм адабияттарды газета-журналдарды окуп, жөнөкөй радио, телеберүүлөрдү өз алдынча түшүнүп, татаал тексттерди сөздүк менен же сөздүксүз окуп-билүүгө жарап калышат. Иш кагаздарын өз алдынча түзө алышат.

Жыйынтыгында **жазуу жана оозеки түрдөгү мамлекеттик бүтүрүү экзамен тапшырышы максатка ылайыктуу** келет.

Сабак кайсы тилде жүргүзүлөт?

Бул маселенин негизинде – сабакты өтүүдө кайсы тил басымдуулук кылыш керек?—деген суроо жатат. Бөтөн тилди окутуунун дүйнөлүк тажрыйбасы айгинелегендей, **окуучулардын эне тилин сабакта колдонбоо, колдонсо да эң аз өлчөмдө колдонуу максатка ылайык. Антпесе, реалдуу тилдик кырдаал түзөлбөйт, окуучулар өздөштүргөн материалдарды колдонуп, оюн түшүндүрүүгө зарылдык жаралбайт, окуучулар өз эне тилинде сүйлөй беришет.** Ошондуктан мугалим окуучулардын окуу-таануу иш-аракеттерин башкарууда, сабакты түшүндүрүүдө, уюштурууда

окуучулардын эне тилин колдонуудан көрөкчө, сабактын көрсөтмөлүүлүгүн арттыруу, адегенде жаңдоо сыяктуу түрдүү кошумча каражаттарды колдонуп, кыймыл сабактарын көбүрөөк уюштуруу, кырдаал түзүп сүйлөтүүнүн эң жөнөкөй методикалык ыкмаларын колдонуу талапка ылайык келет.

Грамматикалык түшүнүктөрдү берүүдө балдардын эне тилиндеги билим деңгээлин эске алуу зарыл. Эч качан, эне тилинде өздөштүрүлө элек түшүнүктөрдү кыргыз тилинин материалдары менен бирге, же мурда берүүгө болбойт.

Окуу китептеринде окуучулардын эне тилинин колдонулушу окутуунун этаптарына жараша да болот. Атап айтканда, 1-2-класстардын окуу китептеринде окуучулардын иш-аракеттерин уюштурууда жана айрым темалар менен түшүндүрмөлөрдү берүүдө балдардын эне тилин зарылдыгына жараша колдонсо болот. Ал эми, 3-4-класстарда болсо окуу китептериндеги негизги грамматикалык аталыштар менен алардын эрежелери, окуу ишин уюштуруучу, ага багыт берүүчү көрсөтмөлөр, суроолор, тапшырмалар, ж.б. эки тилде (кыргыз-орус, кыргыз-өзбек, кыргыз-тажик) берилип, салыштырылып үйрөнүлүшүнө шарт түзүлөт.

Бирок бул класстарда сабакты, негизинен, кыргыз тилинде жүргүзүү керек. Окуучулардын мугалим менен окуучунун жекече инсандык мамилелешүүлөрү жана да өз алдынча иштөө убактыларында кыргыз тилинде сүйлөөгө толук багыт берүү, сабакты кыргыз тилинде уюштуруу менен аны кыргызча баарлашууга өстүрүп чыгаруу негизги шарттардын бири. Андыктан, башталгыч класстан баштап, окуучулардын өз алдынча ишин уюштуруучу дидактикалык материалдар да кыргыз тилинде даярдалат. Ошентип бара-бара калган бардык класстар үчүн бүткүл окуу-усулдук комплекс кыргыз тилине көчүрүлөт.

Кыргыз тилин натыйжалуу окутуу үчүн кандай методдорду колдонуу керек?

Кыргыз тилин бөтөн тил катары натыйжалуу окутуу аркылуу турмушта кеңири колдонулушуна жол ачууда ыңгайлуу методдордун ролу чоң. Анткени учурда окуучулардын тилди түшүнүп сүйлөөсүнө эмес, лингвистикалык жөндөмдүүлүгүнө (теориялык компетенттүүлүктөрүнө) айрыкча көңүл бөлүнүп, аларды жаттап алууга, айтканды кайталап айтууга басым жасалууда.

Бул проблеманы туура чечүү – кыргыз тилин үйрөтүүнү туура уюштурууга байланышкан бир катар илимий-методикалык маанилүү маселелерди чечүү менен бирге каралууга тийиш. Мисалга алсак, адегенде, сабакты пландаштыруу, анын максатын туура аныктоо, ага жетүү жолдорун издөө, окуучулардын коммуникативдик билгичтиктерин (компетенциясын) өркүндөтүү, сабакка бөлүнгөн убакытты сарамжалдуу пайдалануу, пикир алыша билүүгө үйрөтүү үчүн сабакта пикир алышуу маанайын түзүү, ал үчүн сүйлөшүү зарылдыгын пайда кылган кырдаалдарды уюштуруу жана ага

багыт берген ачык суроо-тапшырмаларды камтыган көнүгүүлөр системасын түзүү, окуучулардын билимин максаттуу (объективдүү) баалоо, негизинен, кыргыз тилин натыйжалуу окутуунун методикасын (методдорун) иштеп чыгуу зарыл.

Ал үчүн кандай иш-аракеттер көрүлүүгө тийиш?

Биринчиден, сабакта кыргызча сүйлөгө муктаждык түзүлүүсү керек. Муктаждык болбосо, тилди үйрөнүүгө эч ким умтулбайт.

Экинчиден, тилди үйрөнүүгө балдарды кызыктыруу керек. Бул максатта тил үйрөнүүчүнүн жаш курагын, кызыкчылыгын, умтулууларын, билгичтиктеринин ар түрдүү деңгээлдерин эске алуу менен, теманы, тексти туура тандоо аркылуу жетишүүгө болот.

Үчүнчүдөн, сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга мугалимдин кесиптик чеберчилигин арттыруу, инновациялык методдорго кызыгуу аркылуу жетишүүгө болот. Мазмундуу, окуучулардын ички муктаждыгына, кызыкчылыктарына ылайык тексттерди пайдаланса, аны менен тил үйрөнүүчүлөрдүн жигери, тилге кызыгуусу жогорулайт, өз алдынча ой жүгүртүүгө, сүйлөө практикасын өстүрүп, жекече оюн өз сөзү менен билдирүүгө өбөлгө түзөт.

Тил үйрөнүүнүн азыркы теориясы жана практикасында тилге үйрөтүү методикасы үч мааниде колдонулат:

1) тийиштүү предметти окутуу теориясы жана практикасы боюнча ыкмалардын жыйындысын түзгөн окутуу методикасы;

2) илимий дисциплина катары – тилди окутуу жана үйрөтүү теориясы (же лингводидактика);

3) практикалык жактан алганда – мугалимдин көздөгөн максаттарына жетишүүсүн камсыздай турган ыкмалардын жыйындысы болуп саналуучу «окутуу технологиясы».

Ушул багыттарда алганда, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу жалпы педагогиканын төмөндөгү: **изилдеп үйрөнүү методу, түшүндүрүү методу, аңгеме методу, проблемалык окутуу методдоруна** таянылат. Ошону менен бирге, төмөндөгү методикалык системаларды да пайдалануу максатка ылайык келет, атап айтканда, **өнүгүүнүн активдүү зонасы** (Л.С.Выготский), **акыл ишмердүүлүгүн этап менен өнүктүрүү** (П.Я.Гальперин), **өнүктүрүп окутуу теориясы** (Д.Б.Эльконин П.И.Давыдов, В.И.Зинченко ж.б.), таанып-билүү ишмердүүлүгүн башкаруу теориясы (В.Н.Беспалько, Н.Т.Талызина), **баланын инсандыгын эске алып окутуу** (И.С.Якименская, И.Б.Бекбоев), **кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү теориясы** (А. Леонтьев), **коммуникативдик окутуу** (Е.И.Пассов), ден соолукту сактап окутуу, ж.б.

Ошентсе да, соңку убакта интерактивдүү методдор практикага жигердүү кирип жатат. Албетте, учурдагы тил үйрөтүү боюнча дүйнөлүк практикада сыналган бул ыкмаларды, анын стратегияларын колдонуу да жакшы натыйжаларга жол ачмакчы.

Мисалы, «окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүү» усулу текст менен иштөөдө жана окуучунун оозеки-жазуу ишмердүүлүгүн

өстүрүүгө кеңири жол ачууда. Ушул ишмердүүлүктү андан ары улантуучу ИНСЕРТ усулу да мугалимге эң жакшы жардамга келмекчи. Бул усул окуучулардын тил билүү өзгөчөлүктөрүнө жараша окутууну уюштурууда анын баскычтарын, деңгээлдерин эске алып, элементардык тил билүү (социалдык жана маданий чөйрөлөрдү эске алуу менен), андан ары тилди билим алуунун жана түрдүү маалыматтарды алуунун маанилүү булагына айлантып, ТОФФЛ деңгээлине чейин өстүрүп чыгарууга туура багыт берет.

Мындагы текстти түшүнүп окууда анын төмөндөгү «кадамдары»: чакыруу, түшүнүү, ойлонуу, салыштырып ой бөлүшүү жана жыйынтыктоо баскычы сөзсүз эске алынууга тийиш:

Окуучулардын кыргыз тилин өздөштүрүүсүнө туура стимул болууда алардын практикалык көндүмдөрүн акыйкат баалоо көңүлгө айрыкча алынууга тийиш Бул багытта америкалык психолог, педагог Бенджамин Блумдун таксономиясы (таанып-билүүчүлүк системасы) жакшы жардам берет.

Тактап айтканда, анын деңгээлдери: билүү, түшүнүү, колдонуу – төмөнкү деңгээлдеги тилдик жана сүйлөшө алуу көндүмдөрүн камтыса, экинчи деңгээли – талдоо, синтездөө, баалоо – жогорку деңгээлдеги билгичтиктер болуп саналат. Б.Блумдун бул таксономиясы окуучулардын иштөө, сүйлөө процесси менен түздөн-түз байланыштуу жана алардын: билүү; түшүнүү; колдонуу; талдоо (анализ); топтоо (синтез) жана баалоо процесстерин туура аныктоого жол көрсөтөт.

Ошону менен бирге, окуу стандартына ылайык окуучулардын теориялык-практикалык компетенттүүлүктөрүн эске алып баалоо мезгил талабына ылайык келет.

Орус, өзбек жана тажик мектептериндеги кыргыз тили мугалими, анын педагогикалык-психологиялык жана толеранттык ролу тууралуу

Мугалим ар качан сабактагы борбордук жана жетектөөчү адам бойдон кала берет. Ошону менен бирге, жаңы билим алууну, турмуштук түрдүү чөйрөдө сүйлөшүүгө үрөнүнү ырааттуу уюштуруучу да, ишке ашыруучу да катары мугалимдин милдеттери чоң. Андыктан, мугалим өзүнө жүктөлгөн жооптуу милдеттерди ишке ашырууда ага адистик да, методикалык да, атуулдук да жактан өзү даяр болуусу шарт. **Ал үчүн өзүнүн предметтик билими зарыл өлчөмдө бар болуусу керектиги мындай турсун, үйрөтүп жаткан тилде эркин сүйлөй билүүсү, ал тилде сабаттуу сүйлөө маданиятына ээ болуусу, ошол тилдин ээси болгон кыргыз элинин үрп-адатын, салтын, тарыхы менен адабиятын, биологиялык-географиялык ж.б. жаратылышын талаптагыдай билиш зарыл.** Ошонун баары анын сөзү аркылуу башка улуттун өкүлүнө өтөт, сөзү аркылуу тааныштырат.

Ал үчүн мугалим ошого тете инсандык, педагогикалык-психологиялык жана интернационалдык-толеранттык сапаттарга ээ болууга тийиш.

Өткөн жылдарда улуттук тилдер жана аны үйрөтүү жөнүндөгү маселенин тегерегинде сөз болгондо, ага саясий гана баа берилип келген. А тил үйрөнүү бир жактуу саясий маселе эмес, рухий керектөө, турмуштук зарылдык жана адамдын коомдогу толеранттык-интернационалдык тарбиясынын бир канаты болуп калууга тийиш. Эгер кимде-ким башка улуттук тилди үйрөнүүнү кааласа, ал тилдин ээси болгон элге урматтоо менен мамиле кылса, муну интернационалдык тарбиянын алиппеси – деп түшүнсөк, а аны мектепсиз, мектепте сабаттуу окутуусуз элестетүү мүмкүн эмес. А ал тилде окууга үйрөтүү, аны сүйүүгө тарбиялоо педагогикалык процессте ишке ашмакчы.

Демек, биз дагы орус, өзбек, тажик тилинде окуган мектептерде кыргыз тилин окутууга саясий эмес, педагогикалык да, рухий да көз караш менен карашыбыз зарыл. Анткени окутууда саясатка ашкере алагдылануу, балдарды жаштайынан ошол саясий оюнга тартуу педагогикалык процесстин, т.а. окутуу менен билим берүүнүн жана аны атуул кылып тарбиялоонун алдындагы негизги максаты болбошу керек.

Мына ушундай себептерден улам мугалим элдердин, этностордун ортосундагы рухий элчи-көпүрө кызматын аткарууга, окуучу болсо мугалимдин буйругун гана аткаруучу болбостон, сүйлөшүп пикир алышуучу эки элдин өкүлү катары эсептелинүүсү тийиш.

Балдар тилди бир жактуу гана үйрөнбөсүн, тил менен катар ал элдин жан дүйнөсүн, рухун билсин, баарыдан мурда, экинчи, үчүнчү тилди үйрөнүүнүн мааниси, ролу, кызматы жөнүндө түшүнүп, алар дагы көп тилде, мисалы, анын ичинде, кыргызча сүйлөшө алууга да мүмкүнчүлүгү бар экенин, өз тилинен башка тилди үйрөнүү алар үчүн эч качан ашыкча жүк болбостугун, бул анын ийгилиги, ички рухий жана акыл-эсинин жетилгендиги, жашаган жеринин тилин, үрп-адат, салттарын билүүнү өзүнүн патриоттук парзы катары эсептөөсү пайдалуу. Мунун баары балага мугалимдин сөзү, ыйманы, жан дүйнөсү аркылуу өтмөкчү.

Мектептин жана мамлекеттик тил каанасынын жасалгасы кандай болушу керек?

Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде атайын Кыргыз тили жана адабияты кабинети түзүлүшү зарыл. Ага сабакка керектүү дидактикалык материалдар: кыргыз тилинин грамматикасына жана кыргыз адабиятына тиешелүү түрдүү көрсөтмө куралдар, сөздүктөр, таблицалар, кыргыз элинин улуттук колоритин, тарыхын чагылдырган түстүү сүрөттөр, түрдүү буюмдар (боз үй, калпак, элчек, шөкүлө, комуз, көөкөр ж.б.), аудио жана видеотасмалар, дисктер, кыргыз акын-жазуучу, ойчулдарынын фотолору, иллюстрациялык-сүрөттөр, көркөм-адабий жана документалдык тексттердин электрондук варианттары, портреттер, альбомдор,

кыргыз ыр-күүлөрүнүн фонохрестоматиялары, магнитофондор, диктофондор ж.б. коюлат. Бөтөн тилдүү аудиторияда кыргыз тили, адабияты сабактары лингафондук кабинеттерде же компьютердик класстарда өтүлгөнү натыйжалуу болот. Ар бир окуучу хрестоматия-окуу китеби, көркөм тексттер менен, ар бир мугалим окуу программасы жана кошумча адабияттар, методикалык куралдар менен камсыз болушу керек.

Ал эми мектепте кыргыз маданиятына, тарыхына, адабиятына арналган атайын зал жасалгаланышы керек. Анда кыргыз элинин маданиятына таандык (үрп-адат, каада-салттар чагылдырылган түстүү иллюстрациялар, маданиятка эмгеги сиңген инсандардын портреттери жана алар тууралуу маалыматтар ж.б.), кыргыз тарыхын чагылдырган (кыргыз элинин жашоо-тиричилиги, буюм-тайымдары, тарыхый инсандардын портреттери жана алар тууралуу маалыматтар ж.б.), адабияты боюнча («Манас» эпосу баштаган элдик оозеки чыгармалары, жазма адабияты, алардын көрүнүктүү өкүлдөрү ж.б.) материалдар орун алышы керек.

Мамлекеттик тил боюнча мектептен жана класстан тышкаркы иштерди, тактап айтканда, адабий, адабий-музыкалык кече, жолугушуу, диспут, викториналар, КВН, сахналык оюндарды коюу сыяктуу иш-чаралары уюштурулуп туруусу окуучулардын тил үйрөнүүсүнө оң таасирин тийгизет. Албетте, бул иш-чараларды өткөрүүдө мамлекеттик тилде таза, туура, так, эркин, көркөм сүйлөөнүн, үлгүлүү деңгээлине жетишүүсү айрыкча керек. Ошону менен бирге, кыргыз тилинин ээси болгон кыргыз элинин каада-салт, үрп-адаттары чагылдырылган улуттук майрамдарын окуу-тарбия максатында тез-тез өткөрүп туруу максатка ылайык келет.

Концепцияны иштеп чыккандар:

**С. Рысбаев, п.и.д. профессор,
(жумушчу тобунун жетекчиси)
К. Добаев, п.и.д., профессор,
Б. Абдухамидова, п.и.к.**

**Мамлекеттик тилди жалпы билим берүүчү мектептерде
окутуунун концепциясын турмушка ашыруу боюнча**

иш-чаралар:

№	Аткарылуучу иш-чаралар	Аткаруу мөөнөтү	Ким аткарат?
----------	-------------------------------	------------------------	---------------------

1. Уюштуруу иштери:

	–Кыргыз тили окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде окутуунун программасын өркүндөтүп кайра түзүү	2012-2013	КББА
	–Кыргыз тили окуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде окутуунун программасын өркүндөтүп кайра түзүү	2012-2013	КББА
	–Кыргыз тили окуу тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде окутуунун программасын жаңыдан түзүү	2013-2014	КББА
	–Кыргыз тили, адабияты окуу китептерин өркүндөтүү боюнча автолор менен «тегерек үстөлдөрдү» уюштуруу;	2011-2012	КББА
	–Үлгүлүү «Кыргыз тили» кабинетинин Жобосун түзүү;	2012	КББА
	–Мектептерде Кыргыз тили кабинеттерин талаптагыдай түзүү боюнча көрсөтмөлөрдү берүү;	2012	КББА
	–Кыргыз тили жана адабияты окуу китептерин жазуу (өзбек, тажик тилинде окуган мектептер үчүн)	2011	КББА
	–Кыргыз тили жана адабиятын орус, өзбек жана тажик тилинде окуган мектептер боюнча атайын илимий-методикалык адистер үчүн КББАда штаттарды ачуу;		
	–«Класстан тышкаркы окуу» китептерин чыгаруу	2012	КР ББИМ
	–Кыргыз тили-адабиятын окутуу методикасы боюнча диссертациялык изилдөөлөрдү жүргүзүүнү мындан ары өркүндөтүү;	2012	КББА

2. Илимий-методикалык иштер:

	– Мамлекеттик тилди окутуу боюнча мугалимдер үчүн усулдук колдонмону чыгаруу;	2012	КР ББИМ
	–Кыргыз тили боюнча жат жазуулар жыйнагын		

чыгаруу;	2012	КР ББИМ
–Кыргыз тили боюнча баяндамалар жыйнагын чыгаруу;	2013	КР ББИМ
–Кыргыз тили боюнча баяндамалар жыйнагын чыгаруу;	2013	КР ББИМ
–Мугалимдердин алдыңкы тажрыйбаларын басма сөз беттерине жарыялоо;	2012	КББА
–Кыргыз тилинин таблицасын чыгаруу;	2012	КР ББИМ
–Мектеп окуучулар үчүн орфографиялык сөздүктү түзүү.	2012	КР ББИМ
–Окуучулар үчү Кыргызчо-орусча сөздүктү чыгаруу	2013	КР ББИМ
Окуучулар үчү Кыргызчо-өзбекче сөздүктү чыгаруу	2013	КР ББИМ
Окуучулар үчү Кыргызчо-тажикче сөздүктү чыгаруу	2013	КР ББИМ

3. Мугалимдердин билимин жогорулатуу:

–Мугалимдер менен семинарларды өткөрүү;	2012	КББА
–Орус, өзбек, тажик мектептеринин методикалык билимин өркүндөтүү боюнча курстарды өткөрүү;	2012	КББА

Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн түзүлгөн концепция боюнча

НЕГИЗДЕМЕ-МААЛЫМАТ

Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди окутуунун концепциясы, адегенде Кыргыз билим берүү академиясында 1992-жылы даярдалып, ал 1993-жылы атайын китепче түрүндө жарыяланган. Андан бери Кыргызстанда мамлекеттик тилге карата коомдук мамиле өзгөрдү, тилдин кызматы кеңейип, ага жараша талаптар дагы көбөйдү. Кыргыз тилин окутууну дүйнөлүк тилдерди үйрөнүүнүн бай тажрыйбасына таянуу менен келечекте мындан ары өнүктүрүү маселеси күн тартибине коюлду.

Мына ушундан улам республикабыздын мектептеринде мамлекеттик тилге үйрөтүүнүн концепциясын кайрадан жаңылап түзүү талабы келип чыкты. Ушул талапты эске алып, КРнын Президентинин алдындагы Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия 2009-жылдын май айындагы отурумунда республикабыздын окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууну мындан ары жакшыртуу үчүн жогоруда аталган концепцияны өркүндөтүп түзүү тууралуу чечим чыгарган. Улуттук комиссия бул маселе боюнча КРнын Билим жана илим министрлигине расмий кайрылган.

Министрлик Улуттук комиссиянын кайрылуусун колдоо менен, аталган концепцияны өркүндөтүп түзүү зарылдыгын белгилеп, ошол жылдын июнь айында атайын буйрук чыгарган жана бул буйрукту аткарууну Кыргыз билим берүү академиясына жүктөгөн.

Кыргыз билим берүү академиясы министрликтин буйругунун негизинде атайын буйрук чыгарып, концепцияны кайра иштеп чыгуу максатында окумуштуулардан турган жумушчу топ түзгөн. Жумушчу топ буйрукка ылайык аталган маселени 2010-жылдын январь-июнь айларында мурдагы концепцияны олуттуу мазмундук, структуралык жана тематикалык толуктоолор менен, тилдерди окутуунун дүйнөлүк практикасынын алдыңкы ыкмаларын пайдалануунун негизинде, долбоор катары жүзөөгө ашырышкан. Долбоор 2010-жылдын октябрь айындагы Окумуштуулар кеңешинде талкууланып жактырылган да, «Кут билим» газетасынын 3-декабрдагы санына жарыяланган.

Концепциянын долбоору мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссияда, Бишкек шаарынын мектептеринин кыргыз тили, адабияты мугалимдеринин секциясында, ошондой эле бир катар ЖОЖдордун кыргыз тили, адабияты кафедраларында талкууланган. Талкуунун айрым материалдары, окумуштуу-методистердин оң пикирлери «Кыргыз тили» газетасында жарыяланган.

Учуруда концепция айрым сын-пикирлердин жана сунуштардын негизинде оңдолуп, толукталып карадан иштелип чыкты.

Мамлекеттик тилди окутуунун өркүндөтүлгөн бул концепциясында төмөндөгү маселелер каралган, тактап айтканда, республикабыздын

мектептеринде мамлекеттик тилди окутуунун жалпы маселелери, максат-милдеттери, негизги урунттуу багыттары чагылдырылган; кыргыз тилине үйрөтүүнүн ыңгайлуу методдору, дидактикалык жана методикалык принциптер, сабакты өткөрүүнүн жаңы технологиялары көрсөтүлгөн; кыргыз тилин үйрөнүүнүн натыйжасында окуучулар ээ болуучу коммуникативдик компетенциялар менен тилдик көндүмдөр, сүйлөө маданиятына ээ болуунун талаптары, кеп ишмердүүлүгүнө жетишүүнүн ык-жолдору айкындалган. Кыргыз тилчи мугалимдин улуттук тилди, салтты, менталитетти алып жүрүүдөгү социалдык-педагогикалык ролу көрсөтүлгөн. Мектептердин ички-тышкы жасалгалары, андагы уюштуруу-окуу иштери жана кыргыз тили кабинети кандай болору тууралуу көрсөтмөлөр берилген.

Жогоруда айтылгандардын негизинде Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди турмушка ашыруу, мектептерде аны талаптагыдай окутууну мындан ары да өркүндөтүү максатында түзүлгөн бул концепцияны жана ага ылайык тиркелген иш-чараны колдоп берүүнүздөрдү өтүнөбүз.